

AYOLLAR JINOYATCHILIGI VA GIYOHVANDLIK: KRIMINOLOGIK TAHLIL

Maxmudov Dilmurod Rozmetovich

*yuridik fanlar doktori, dotsent,
O'zbekiston Respublikasi IIV
Akademiyasi*

*доктор юридических наук,
доцент, Академия МВД
Республики Узбекистан*

*Doctor of Law, Associate
Professor, Academy of the MIA
of the Republic of Uzbekistan*

Azizov Dilshod Muxsimovich

*O'zbekiston Respublikasi IIV
Tashkiliy departamenti
Situatsion-tahliliy markazi katta
inspektori*

*Центр ситуационного
анализа Организационного
департамента МВД
Республики Узбекистан,
старший инспектор*

*Center for Situational Analysis
of the Organizational
Department of the MIA of the
Republic of Uzbekistan, Senior
Inspector*

Annotatsiya. Maqolada ayollar tomonidan sodir etiladigan giyohvandlik jinoyatlarining kriminologik xususiyatlari va ularni bartaraf etishga qaratilgan huquqiy mexanizmlar tahlil qilinadi. Ayollarning jinoyatga jalb etilishida psixo-ijtimoiy stress, oilaviy zo'ravonlik va iqtisodiy himoyasizlik ayollarning jinoyatga jalb etilishida asosiy omil bo'lishi asoslantirilgan. 1988-yilgi BMT Konvensiyasi, YEI amaliyoti va O'zbekiston qonunchiligi qiyosiy tahlil etilib, gender-sensitiv profilaktika va rehabilitatsiya choralari kuchaytirish hamda milliy qonunchilikni xalqaro standartlarga uyg'unlashtirish bo'yicha takliflar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: ayollar jinoyatchiligi; giyohvandlik; kriminologik tahlil; gender-sensitiv profilaktika; rehabilitatsiya; 1988-yilgi Vena konvensiyasi; YEI amaliyoti; O'zbekiston qonunchiligi; retsidiv; ijtimoiy himoya.

WOMEN'S CRIMINALITY AND DRUG-RELATED CRIME: A CRIMINOLOGICAL ANALYSIS

Abstract. The article examines the criminological characteristics of drug-related offenses committed by women and the legal mechanisms aimed at prevention and response. It substantiates that psychosocial stress, domestic violence, and economic insecurity increase women's risk of criminal involvement. A comparative analysis is conducted of the 1988 UN Vienna Convention, European Union practice, and Uzbekistan's legislation. The paper proposes strengthening gender-sensitive prevention and rehabilitation measures and aligning national legislation with international standards.

Keywords: women's criminality; drugs; criminological analysis; gender-sensitive prevention; rehabilitation; 1988 Vienna Convention; EU practice; Uzbekistan legislation; recidivism; social protection.

Giyohvandlik bilan bog'liq jinoyatlar hozirgi global xavfsizlik muhitida jamiyatning barqaror taraqqiyoti, inson salomatligi va milliy xavfsizlikka tahdid soluvchi eng murakkab ijtimoiy-huquqiy muammolardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, ayollar ishtirokida sodir etilayotgan giyohvandlik jinoyatlari masalasi alohida e'tibor talab etadi. Chunki ular ko'p hollarda oilaviy muhit, ijtimoiy tengsizlik, iqtisodiy qiyinchilik va majburiy ta'sir omillari natijasida bunday huquqbuzarliklarga tortiladi.

BMTning Ma'lumot va giyohvandlik bo'yicha idorasi (UNODC)ning 2024-yilgi hisobotida qayd etilishicha, jahonda narkotiklardan foydalanuvchilar soni 292 million nafardan oshgan bo'lib, ularning har to'rttasidan biri ayollardir [1]. Shu bilan birga, ayollar giyohvandlik moddalarni iste'mol qilish oqibatida ko'pincha davolanish va reabilitatsiya xizmatlariga kirish imkoniyati cheklanganligi sababli ularning salomatligi va ijtimoiy hayotdagi xavfsizligi yanada murakkab holatga tushib qolmoqda [2].

Shuningdek, ayollarni narkotrafik jarayonlariga majburlash, ularni kuryerlik yoki tarmoqdagi yordamchi rollarga jalb etish holatlari ham bugungi kunda dolzarb muammo ekanligi hech kimga sir emas. Xususan, *UNODC* va *UN Women*'ning 2024-yilgi hisobotlariga ko'ra, inson savdosi va qonunga xilof ekspluatatsiya qurbonlarining 60 foizdan ortig'ini ayollar va qizlar tashkil etadi [3]. Bu esa narkotrafik bilan bog'liq jinoyatlarda ularning ishtirokini chuqur o'rganish zaruratini ko'rsatadi.

Shu o'rinda, ayollar tomonidan sodir etiladigan giyohvandlik jinoyatlarining kriminologik xususiyatlariga to'xtalib o'tsak. Bugungi kunda ayollar tomonidan sodir etiladigan giyohvandlik bilan bog'liq jinoyatlarning kriminologik xususiyatlari qator omillar bilan belgilanadi. Jumladan, ularning sodir etilishida ***ijtimoiy-iqtisodiy qiyinchiliklar, oiladagi nizolar va zo'ravonlik holatlari, ishsizlik hamda ijtimoiy himoyasizlik*** hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Kriminolog olim *V.N. Kudryavsevning* ta'kidlashicha, jinoyatchilikning ayrim turlari gender omillari ta'sirida shakllanib, ayollarda ijtimoiy muhofazasizlik va ruhiy bosim asosiy kriminogen sharoit sifatida namoyon bo'ladi [4].

Shu bilan birga, ayollar ko'pincha narkotrafik jarayonlariga mustaqil qaror asosida emas, balki ***turmush o'rtoqlari, yaqin qarindoshlari yoki jinoiy guruhlar bosimi*** natijasida jalb etiladi. A.I. Dolgovaning fikricha, ayollar jinoyatchilikka ko'proq tashqi muhit ta'siri, iqtisodiy muhtojlik va oilaviy munosabatlar ichidagi zo'ravonlik orqali tortiladi [5].

Kriminologik tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, ayollar orasida giyohvandlik jinoyatlari sodir etilishi ko'p hollarda ***ruhiy bosim, depressiya, stress holatlari va ijtimoiy izolyatsiya*** kabi omillar ta'sirida kechadi. UNODCning 2024-yilgi hisobotida ayollar giyohvandlik moddalaridan foydalanishda va tarqatish jarayonlarida ko'pincha zaif ijtimoiy guruh sifatida namoyon bo'lishi, ularning reabilitatsiya xizmatlaridan foydalanish imkoniyati esa cheklanganligi qayd etilgan [6].

Yana bir muhim xususiyat shundaki, ayollar narkotrafikda, asosan, ***kuryerlik, tashuvchilik yoki yordamchi vazifalarda*** qatnashadi. Bu ularning ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan zaif qatlam sifatida ko'proq jinoiy faoliyatga tortilishi bilan izohlanadi. Shuningdek, ularda ***retsidiv xavfi*** ham yuqori, chunki davolanish va reabilitatsiya xizmatlariga kirish imkoniyati ko'p hollarda cheklangan bo'ladi [7].

UNODC va UN Womenning 2024-yilgi hisobotlarida e'tirof etilganidek, ko'plab ayollar narkotrafikda to'g'ridan-to'g'ri xohishi bilan emas, balki turmush o'rtog'i yoki jinoiy guruhlar bosimi ostida ishtirok etadi. Shu sababli, ularni ***"qurbon-jinoyatchi"*** sifatida baholash zarurati mavjud [8].

Demak, ayollar tomonidan sodir etiladigan giyohvandlik bilan bog'liq jinoyatlarning kriminologik xususiyatlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- ijtimoiy-iqtisodiy muhtojlik va himoyasizlik;
- oilaviy zo‘ravonlik va tashqi bosim ta‘siri;
- ruhiy-emotsional iztirob va stress holatlari;
- narkotrafikda yordamchi va zaif rollarni bajarish;
- retsidiv xavfining yuqoriligi.

Bundan tashqari, mazkur jinoyatlarning kriminologik xususiyatlari ularni bartaraf etishda nafaqat jazo choralari, balki **ijtimoiy-psixologik yordam, iqtisodiy qo‘llab-quvvatlash va profilaktik tadbirlarni** ham kompleks tarzda qo‘llash zarurligini ko‘rsatadi.

Shu o‘rinda aytish kerakki, ayollar jinoyatchiligini tahlil qilish masalasi xalqaro va milliy kriminologiyada muhim ilmiy yo‘nalish sifatida shakllangan. Bu borada turli mamlakat olimlari turli nazariyalarni ilgari surgan bo‘lib, ularning umumiy jihati – ayollarning jinoyatga jalb etilishida **ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy omillarning** hal qiluvchi ahamiyat kasb etishi hisoblanadi. Xususan:

AQSH huquqshunosi M. Tonrining nazariyasiga ko‘ra, ayollar jinoyatchilikka asosan “ijtimoiy tengsizlik va iqtisodiy zaiflik” ta‘sirida jalb qilinadi. U mehnat bozoridagi tengsizlik, ishsizlik, kam ta‘minlanganlik kabi omillarni asosiy sabab sifatida ko‘rsatadi. Shuning uchun Tonri ayollar jinoyatchiligini bartaraf etishda jazo choralaridan ko‘ra, **ijtimoiy kafolatlar va iqtisodiy imkoniyatlarni kengaytirish** muhim ekanini ta‘kidlaydi [9].

AQSH kriminologi F. Adler esa “*Sisters in Crime*” asarida ayollar jinoyatchiligini jamiyatdagi **tenglik jarayonlari bilan bog‘laydi**. Uning fikricha, ayollar huquq va imkoniyat jihatidan erkaklarga yaqinlashgan sari, ularning jinoyatchilikda ishtirok darajasi ham o‘shishi mumkin [10].

N.F. Kuznetsova ayollar jinoyatchiligini asosan oilaviy muhit va ijtimoiy nazoratning yetarli emasligi bilan bog‘laydi. Uning ilmiy qarashicha, ayollar jinoyatga ko‘proq oiladagi zo‘ravonlik, turmushdagi muammolar va ijtimoiy muhit ta‘sirida kirib qoladilar. Shu bois, olima profilaktikada ayollar uchun psixologik va huquqiy qo‘llov tizimini kuchaytirishni taklif qiladi [11].

Psixologiya va huquqshunoslik kesishgan sohada ish olib borgan amerikalik olim K. Gilligan o‘zining “*In a Different Voice*” asarida ayollarning axloqiy va huquqiy qaror qabul qilishdagi yondashuvi erkaklarnikidan farqli ekanini ko‘rsatadi. Uning nazariyasiga ko‘ra, ayollar ko‘proq “aloqadorlik, mas‘uliyat va g‘amxo‘rlik”ka asoslangan qaror qabul qiladi, bu esa ularning jinoyatchilikka munosabatini ham shakllantiradi [12].

Rossiyalik olim A.S. Zanin ijtimoiy xavfsizlik va huquqiy muhofaza masalalarida gender omillariga e‘tibor qaratgan. Uning fikricha, ijtimoiy sug‘urta va davlat kafolatlari tizimlari ko‘p hollarda “gender-neytral” shaklda tuzilsa ham, amalda ayollar imkoniyatlari cheklanganligi sababli ular bu tizimlardan kamroq foyda oladilar. Shu bois, u ijtimoiy-huquqiy siyosatda ayollar uchun **qo‘shimcha kafolatlar va imtiyozlarni** nazarda tutish zarurligini ta‘kidlaydi [13].

K. Shnayder esa ayollar jinoyatchiligini “sotsializatsiya nazariyasi” asosida izohlaydi. Uning fikricha, jamiyat ayollarga ikkinchi darajali ijtimoiy rollarni yuklatgani uchun ular ko‘pincha huquqiy va ijtimoiy himoyadan chetda qoladilar, bu esa jinoyatchilikka jalb qilinishi xavfini oshiradi [14].

Professor I. Ismoilov ayollar jinoyatchiligi masalasini profilaktika nuqtai nazaridan o‘rganib, ichki ishlar organlari faoliyatida gender-sensitiv yondashuvni qo‘llash jinoyatchilikka qarshi samarali ta‘sir ko‘rsatishini ta‘kidlaydi. Olimning fikricha, profilaktika dasturlarini ishlab chiqishda ayollarning ijtimoiy holati va ehtiyojlarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega [15].

Shuningdek, YUNESKO va BMTning maxsus hisobotlarida ayollar orasida jinoyatchilikka jalb qilinishi ko‘p hollarda zo‘ravonlik qurboni bo‘lish, odam savdosi va giyohvandlik bilan bog‘liq

holatlar orqali kechishi ko'rsatilgan. Bu holat xalqaro tashkilotlardan davlatlarga gender-sensitiv siyosat yuritish va maxsus rehabilitatsiya dasturlarini joriy etishni talab etadi [16].

Yuqoridagi olimlar va xalqaro tashkilotlarning nazariy qarashlari shuni ko'rsatadiki, ayollar jinoyatchiligini tahlil qilishda faqat huquqiy jihatlar bilan cheklanib qolish yetarli emas. Bu jarayonda **ijtimoiy tengsizlik, iqtisodiy qiyinchiliklar, madaniy stereotiplar va oilaviy muhit** asosiy omillar sifatida namoyon bo'ladi. Ilmiy-nazariy qarashlarning umumiy xulosasi shundan iboratki, jinoyatchilikka qarshi kurashda gender-sensitiv yondashuv davlat siyosati va huquqni muhofaza qilish amaliyotining ustuvor yo'nalishi sifatida namoyon bo'lishi zarur.

Shu o'rinda, mavzumizning xalqaro va milliy qonunchilikda ifodalanishiga nazar tashlasak. Xususan, giyohvandlikka qarshi kurashish jahon miqyosida universal muammo hisoblanib, xalqaro hamjamiyat ushbu sohada tizimli huquqiy asoslarni ishlab chiqqan. Jumladan, 1988-yil 20-dekabrda Vena shahrida qabul qilingan "Giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarning noqonuniy aylanmasiga qarshi kurashish to'g'risida"gi BMT Konvensiyasida davlatlar nafaqat jinoiy-huquqiy choralarni, balki profilaktika va rehabilitatsiya dasturlarini genderga xos ehtiyojlarni hisobga olgan holda amalga oshirish majburiyatini o'z zimmalariga olgan [17]. Bu orqali xalqaro huquq normalari giyohvandlikka qarshi kurashish jarayonida ayollarning ijtimoiy-psixologik holatini e'tiborga olish zarurligini belgilab bergan.

Yevropa Ittifoqi mamlakatlari tajribasi ham bu yo'nalishda ahamiyatga ega. Xususan, Germaniya, Fransiya va Italiyada ayollar uchun maxsus rehabilitatsiya markazlari tashkil etilgan bo'lib, ularda faqat tibbiy yordam emas, balki huquqiy maslahat, psixologik qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy adaptatsiya choralari yo'lga qo'yilgan [18]. Bu tajriba ayollar orasida giyohvandlik jinoyatlarining kriminogen xususiyatlarini bartaraf etishda kompleks yondashuvning samarali ekanini ko'rsatadi.

O'zbekiston qonunchiligida ham ushbu yo'nalishda huquqiy asoslar mavjud. Xususan, 2000-yil 19-avgustda qabul qilingan "Giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalar to'g'risida"gi qonunda davlat organlari oldiga giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarning noqonuniy aylanishiga qarshi kurashish, shuningdek, profilaktika va ijtimoiy rehabilitatsiya ishlarini tashkil etish vazifasi yuklatilgan [19]. Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida (270–275-moddalar) giyohvandlik vositalari bilan bog'liq jinoyatlar uchun javobgarlik belgilanib, ularning oldini olishda huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyati huquqiy jihatdan mustahkamlangan [20].

Biroq milliy amaliyotda *gender-sensitiv yondashuv*¹ yetarlicha samarali yo'lga qo'yilmagani mutaxassislar tomonidan qayd etilmoqda. Masalan, ayollar uchun maxsus rehabilitatsiya markazlari cheklangan, mavjud dasturlarda esa psixologik yordam va ijtimoiy adaptatsiya xizmatlari ko'pincha umumiy ko'rinishda tashkil etilgan. Bu esa ayollar tomonidan sodir etiladigan giyohvandlik jinoyatlarini to'liq bartaraf etishga to'sqinlik qiladi [21].

Demak, xalqaro va milliy huquqiy asoslarning tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, ayollar orasida giyohvandlik jinoyatlariga qarshi samarali kurash olib borish uchun qonunchilikda belgilangan profilaktika va rehabilitatsiya choralari gender omillari bilan uyg'unlashtirish zarur. Bunday yondashuv nafaqat ayollarning huquqiy muhofazasini ta'minlaydi, balki ularning ijtimoiy hayotga qaytishi va retsidiv xavfining kamayishiga ham xizmat qiladi

¹ Izoh: "Gender-sensitiv yondashuv" (*gender-sensitive approach*) – bu jamiyatda yoki muayyan sohada tadbir, siyosat, qonun yoki tadqiqotni ishlab chiqish va amalga oshirishda ayol va erkaklar manfaatlari, ehtiyojlari va imkoniyatlaridagi farqlarni inobatga olishga qaratilgan ilmiy-amaliy yo'nalishdir.

Xalqaro va milliy huquqiy asoslarning tahlili shuni ko'rsatadiki, giyohvandlikka qarshi kurashish sohasida davlatlar oldida ikki yo'nalishda asosiy vazifa dolzarb bo'lib turibdi. Bular:

birinchisi, jinoiy-huquqiy choralari orqali giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarning noqonuniy aylanmasiga qarshi qat'iy kurashish;

ikkinchisi esa profilaktika va rehabilitatsiya dasturlarini samarali tashkil etish orqali ayollar va zaif ijtimoiy qatlamlarni jinoyatchilikdan himoya qilish [22].

Shu o'rinda, 1988-yilgi BMT Konvensiyasiga nazar tashlasak. Konvensiyada davlatlar gender omillarini hisobga olgan holda profilaktika va rehabilitatsiya dasturlarini amalga oshirish majburiyatini o'z zimmlariga olgani ushbu jarayonning xalqaro huquqiy asosini tashkil etadi [23]. Yevropa Ittifoqi mamlakatlari amaliyotida esa ayollar uchun maxsus rehabilitatsiya markazlari tashkil etilib, huquqiy, psixologik va ijtimoiy yordam ko'rsatish tizimi samarali yo'lga qo'yilganini ko'rish mumkin [24].

Yuqorida amalga oshirilgan ilmiy tahlillardan kelib chiqib, hozirgi kunda ayollar tomonidan sodir etilayotgan giyohvandlik moddalari bilan bog'liq jinoyatlarning oldini olish maqsadida milliy qonunchiligimizda qator islohotlarni amalga oshirish zarur deb hisoblaymiz. Bular:

birinchidan, milliy qonunchilik bazasini takomillashtirish, xususan, jinoiy-huquqiy choralarda gender omillarini hisobga olish hamda jazo siyosatini insonparvarlik va rehabilitatsiyaga yo'naltirish muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, O'zbekiston qonunchiligini 1988-yilgi BMT Vena konvensiyasi va Yevropa Ittifoqi amaliyoti bilan uyg'unlashtirish ayollar jinoyatchiligiga qarshi kurashda huquqiy kafolatlarni mustahkamlaydi;

ikkinchidan, gender-sensitiv profilaktika dasturlarini amaliyotga joriy etish talab etiladi. Bunda, mahalla va xotin-qizlar qo'mitalari, profilaktika inspektorlari hamkorligida xavf guruhiga mansub ayollarni erta aniqlash va ular bilan individual ish olib borish samarali yo'l hisoblanadi. Axborot-targ'ibot vositalari orqali ayollar jinoyatchiligining ijtimoiy oqibatlari haqida keng jamoatchilikka yetkazish ham profilaktikaning muhim mexanizmi bo'ladi;

uchinchidan, ayollar uchun ixtisoslashtirilgan rehabilitatsiya va qayta ijtimoiylashuv markazlarini tashkil etish zarur. Bunday markazlarda tibbiy muolajalar, psixologik yordam, huquqiy maslahat va kasb-hunarga yo'naltirish xizmatlarining uyg'unlashgan tarzda yo'lga qo'yilishi ayollarning jamiyatga qaytishi uchun asosiy shart hisoblanadi. Xorijiy tajriba, jumladan, Yevropa Ittifoqi mamlakatlaridagi maxsus markazlar faoliyati, bu yo'nalishda milliy amaliyot uchun samarali namuna bo'lib xizmat qiladi;

to'rtinchidan, iqtisodiy himoya va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash choralari ham alohida ahamiyat kasb etadi. Davlat grantlari, mikrokreditlar va kasb-hunar kurslari orqali moddiy jihatdan qiyin ahvoldagi ayollarning mehnat bozoriga kirishiga sharoit yaratilishi, ularning jinoyatga tortilish ehtimolini sezilarli darajada pasaytiradi. Shu bilan birga, rehabilitatsiyadan o'tgan ayollarni ish bilan ta'minlashda davlat buyurtmasi asosida kafolatli mexanizmlarni joriy etish maqsadga muvofiq;

beshtinchidan, huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlari uchun gender-sensitiv tayyorgarlik dasturlarini kengaytirish talab etiladi. Buning uchun akademiya va malaka oshirish kurslariga ayollar jinoyatchiligi psixologiyasi, gender omillarini hisobga olgan tergov taktikalari, xalqaro standartlar asosida sud amaliyoti kabi maxsus kurslarni kiritish zarur;

oltinchidan, fuqarolik jamiyati institutlari va nodavlat notijorat tashkilotlar bilan hamkorlikda kompleks dasturlarni amalga oshirish orqali ayollar o'rtasida huquqiy madaniyat va savodxonlikni oshirish mumkin. Bu jarayonda davlat idoralari, xotin-qizlar tashkilotlari va volontyorlar o'rtasidagi hamkorlik jinoyatchilikning oldini olishda yangi samarali modellarni shakllantiradi.

Shu tariqa, qonunchilik bazasini takomillashtirish, gender-sensitiv profilaktika, ixtisoslashtirilgan reabilitatsiya markazlari, iqtisodiy qo'llab-quvvatlash, huquqni muhofaza qiluvchi organlar tayyorgarligi va fuqarolik jamiyati bilan hamkorlik tizimi uyg'un mexanizm sifatida amalga oshirilsa, ayollar tomonidan sodir etiladigan giyohvandlik jinoyatlarining oldini olishda barqaror natijalarga erishish mumkin bo'ladi.

Foydalanilgan manbalar / References

1. UNODC. World Drug Report 2024. Special Highlights. United Nations Office on Drugs and Crime, Vienna, 2024.
2. UNODC. Gender Brief on Drugs 2024. United Nations Office on Drugs and Crime, Vienna, 2024.
3. UN Women & UNODC. Global Report on Trafficking in Persons 2024. New York, 2024.
4. Кудрявцев В.Н. Общая теория причин преступности. – М.: Наука, 1984. – С. 73–75.
5. Долгова А.И. Криминология: Учебник. – М.: Норма, 2010. – С. 415–418.
6. UNODC. World Drug Report 2024. Special Highlights. – Vienna: United Nations, 2024.
7. Paxriddinov F. Kriminologiya: nazariy va amaliy asoslar. – T.: Akademnashr, 2022. – B. 289–293.
8. UNODC & UN Women. Global Report on Trafficking in Persons 2024. – New York: UN, 2024.
9. Tonry M. Thinking About Crime. – Oxford: Oxford University Press, 2004.
10. Adler F. Sisters in Crime: The Rise of the New Female Criminal. – New York: McGraw-Hill, 1975.
11. Кузнецова Н.Ф. Криминология. – Москва: Норма, 2015.
12. Gilligan C. In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development. – Harvard University Press, 1982.
13. Занин А.С. Финансово-правовое регулирование деятельности субъектов страхового рынка Российской Федерации. – Москва, 2021.
14. Schneider K. Kriminologie und Gender. – Berlin: Springer, 2010.
15. Ismoilov I. Jinoyatchilik profilaktikasida gender masalalari. – Toshkent: Akademnashr, 2021.
16. UNESCO Report on Gender Equality, 2020; UNODC. Global Report on Trafficking in Persons. – New York, 2022.
17. United Nations. Convention against Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances. Vienna, 1988.
18. European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (EMCDDA). Gender and Drugs: Health and Social Responses. Luxembourg, 2022.
19. "Giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalar to'g'risida"gi Qonun. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 2000-yil 19-avgust.
20. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi. lex.uz.
21. Paxriddinov F. Kriminologiya: nazariy va amaliy asoslar. – Toshkent: Akademnashr, 2022.
22. United Nations Office on Drugs and Crime. World Drug Report 2024. – Vienna: UNODC, 2024.
23. United Nations. Convention against Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances. – Vienna, 1988.
24. European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (EMCDDA). Gender and Drugs: Health and Social Responses. – Luxembourg, 2022.

